Олександр ШАРВАРОК

МЕЖА ДОПУСТИМОГО

Фарс-репортаж

— Встати, суд іде! — почувся нізвідки голос Вотоли.

Всі встали. Імператор Нілат, високий, довгоногий, з яскраво напомадженою лисиною, глухо протупотів до столу, покритого яскравим оксамитом, посміхнувся куточками вуст, і цю посмішку одразу ж було зафіксовано десятками фотокамер — щиру, невимушену, класичну посмішку імператора, вона — візитка імперії, лице політики і дзеркало закону. Хто з цим не згоден, той, по-перше, бовдур, по-друге... таких вже немає, в усякому разі тут, в ІПП — імперії першого покоління, котра завдяки щирій невимушеній посмішці імператора зробилась єдиним притулком цивілізації на колись занедбаних перелогах Всесвіту.

Імператор сів, яструбино оглянув зал.

Погляду не витримували навіть кореспонденти, котрі, як відомо, витримують все, навіть мізерну зарплатню... не витримали і відвернулися: фотографувати посмішку — це робота, але дивитися Нілату у вічі — крайній індивідуалізм, хвороба заразна, з якою імперська медицина боролася як доутробним щепленням, так і новітнім способом плазмохірургії, відомо ж бо: "Чого не лікують ліки, те виліковує залізо, чого не лікує залізо, те виліковує вогонь". В імперії хворих не було і ніколи не буде, бо є очі імператора, завдяки яким, крім усього, ІПП уникла масштабної екологічної кризи, а заразом і масштабних соціальних катаклізмів, як це сталося, скажімо, в Державі Суверенів, після чого вона згодилася бути сто сьомим штатом ІПП , відмовившись від герба і прапора і випросивши особисто в Нілата вічний календар, аби щоразу пишно святкувати цей історичний день грандіозним фейєрверком.

Нарешті імператор кволо махнув рукою: "Фас!"

Всі повернулись до нього обличчям і помітили, які глибокі фіолетові пасмуги обрамляють йому очі, завдяки яким ось уже стільки літ ІПП процвітає на радість іппівців і на заздрість їхнім ворогам-ботокудам, що й досі ще брязкають зброєю, як твердить постійно перший лакей імператора Вотоло.

До речі, лакей це не служка із челяді пана, а найвища посада при імператорі, член кабінету трьох — уряду ІПП. Так от, лакей Вотоло відповідав за мораль та інформатику, що складають основу основ життя іппівців та буття ІПП, хоч життя із буттям так тісно переплелися, що тепер важко сказати, що первинне, що вторинне, через що — для простоти — сам імператор вживав ці поняття у демократичній єдності, а саме: життя-буття. Дехто пробував протестувати, вбачаючи в цьому небезпечно злиття й поглинання, але з легкої руки імператора термін прижився, так що й філософи вже докоряють лінгвістам, лінгвісти — історикам за колишню фахову упередженість, час од часу збагачуючи науковий потенціал імперії новими дослідженнями конструктивних елементів терміну. Скажімо, лакей Вотоло, він же Генеральний Коридорний Академії Наук, у місткій праці, виданій на пергаменті і окутій бронзою, незаперечно довів первинність життя-буття, цим самим поклавши край доімперським висновкам про пріоритет духовного у пошуках еволюційної перспективи, чим неабияк засмутив купку церковників і близьких до них представників інтелігенції, вопи написали гнівного листа самому Нілату, на щастя, до Нілата лист не дійшов, купці опозиціонерів дали рішучий відлуп у колективах, де вони до цього працювали, і життя-буття, таким чином, не зазнало змін чи деформацій, чим неабияк були втішені і лакей Вотоло, і рядові іппівці, резонно вважаючи, що воно їм ні до чого — згуртування навколо імператора варте багатьох допотопних істин, од яких нудить, як після морожених червів.

Крім Вотоли, до Кабінету Трьох входили також Яіре і Вонад — лакеї-близнюки, що зрослися спинами, через іцо вони й кланялись імператору спершу поклоном наліво, а потім поклоном направо, чим до часу аж

розважали Нілата — мов менует танцювали, та звичку лакеїв перейняли рядові іппівці, і Ніліт подумав, що так недалеко до лівого й правого ухилів, і довелося лакею Вотоло терміново готувати інструкцію, згідно з якою поклони наліво й направо заборонялися з необхідності шанувати предківські звичаї та етикети, а саме: при зустрічі викидати десницю поперед себе і вигукувати: "Фас!" Декого із дослідників старовини це покоробило, адже півтора століття тому, твердили вони, чистокровні предки іппівців, вітаючись, справді робили подібний рух десницею, але ж вигукували "хайль", а не "фас!", і вони написали листа самому Нілату, котрий обіцяв подумати, а лакей Вотоло розгубився — фашистське вітапня заборонено нині діючою конституцією, над якою він попотів чимало, а тепер?.. Але імператор думав, піхто йому не заважав. Дослідникам старовини порадили покопатися глибше в історії. "Або "фас", або я вас..." — прошепотів лакей Вотоло, дослідники пообіцяли, і Вотоло заспокоївся — знайдуть, у них найкращі наукові кадри, що треба — знайдуть обов’язково; хвилювало мовчання імператора, його, як ніколи, довга дума, такого іще не було. "Старіє Нілат, старіє..." — зауважив лакей Вотоло — ровесник імператора і один із фундаторів ІПП , його старість не лякала — лакеї старості не знають...

Як завжди, вирок зачитував Нілат.

Читав напам’ять, бо зневажав трибунів, які вдаються до послуг референтів, сили-силенної радників та доручeнців — за екстремальних умов імператор ніколи не покладався на когось, а такі умови склалися — реальна загроза форпосту цивілізації з боку її ворогів-ботокудів, як твердить лакей Вотола із цифрами у руках.

Кузьма Оравраш уже третій тиждень сидів у темниці ІПП , далеко від Землі й своєї родини, тато з мамою досі не знають, що з ним, і треба ж ото було — Кузьма вилаявся ніжною юнацькою лайкою, але не полегшало. Казали ж йому: не лети, ще не все перевірено; переживали, щоб не згорів, не злетівши, ніхто й гадки не мав, що він перетне межу допустимого, підтвердить найфантастичніше і... потрапить у полон до космічних братів, про існування яких достеменно не знали, та вже

замикали космічні кордони Землі, постачаючи туди найновішу техніку, розставляючи бункери-еліпси так, щоб і миша не проскочила ні сюди, ні звідси. Йому вдалося... Невже сплав СС-055, що вони його використали для шліфування корпуса свого "Ікара", здатний іманентно розвиватися, як передбачав Назар, а отже, й структурно змінюватися залежно від психоморального стану людини, біосйстемної взаємодії, невже?.. Чимось іншим Кузьма не міг пояснити того, що сталося з ним і його "Ікаром", у перші дні полону почувався так, ніби щойно завершив дослід, не вистачало Назара, щоб аналіз і обрахунки перетворились в струнку теорію, у відкриття, адже, виходить, людська особистість, як біосплав, ідентична сплаву СС-055, внаслідок чого виникає поле довір’я...

Поле довір’я... Межа допустимого... Абсолютна невразливість... Небіомізовапа знищувальна техніка не реагує на ракету-особистість! Ах, як тут бракує Назара! Індивід-особистість, а не просто людина керує множинністю суто технічних процесів і явищ... Ракета, створена ними, — це біотип, а не сплав мертвих металів — зовнішня оболонка мікроземного середовища... Чудо? Мара? Але ж сталося! Таємничий сфінкс всеприродної єдності заговорив, і хто його змусив? Він, Кузьма Оравраш, студент політехнічного, а нині — бранець, невільник, аж не віриться, що все це діється не в XVI столітті, а в XXI, що він є він, а не Байда з народної пісні чи інший який галерник. Кузьма вилаявся тією ж ніжною юнацькою лайкою, що й перше. Був би Назар тут — щось би придумали, а так... Ні, його не катували, не морили голодом, та щодалі Кузьмі важче терпіти оригінальні допити лакеїв Яіре й Вонада, які ображали його батьківщину, його самого, все, що лишилося там, на Землі. Його ображали самі лакеї-близнюки, він гидував ними, як п’явками у болоті, згодом звик, ще й співчував, бувало, прозвавши лакеїв калічками, і ладен був терпіти будь-які знущання, але нізащо не відкрити їм того, що віднині належить Землі й нікому більше.

— Юначе, ви нас цікавите, як типовий продукт морально-інформаційного розкладу останньої демократії на порозі свого колапсу. Земля — прах, вона не відтворює нічого, крім жорстокості і насильства... — Яіре сидів перед ним і дивився йому у вічі, а Вонад свердлив його

поглядом через дзеркало, і Кузьмі здавалося, що до нього звертаються одразу із двох світів. "Задзеркалля якесь, казка..." — майнуло в голові на першому допиті, та слова, що звучали немов із двох уст, повертали його до дійсності.

— Юначе, — знов починав Яіре м’якеньким тенором. — Земля — прах, і ви правильно зробили, перелетівши до нас...

— Це випадково... в результаті експерименту...

— Як би там не було, ваш інстинкт спрацював, як реле надійності, — тепер уже бас Вонада, посилений дзеркальним відбитком важкого погляду, падав йому на голову, кам’янив мозок. — Земля — прах, все на Землі — прах, з вас познущалися королі й президенти, пообіцявши радість і давши печалі страждань і смерті...

— З вас випили кров тирани, — озивався тенор, — бо іншого джерела енергії на Землі не винайшли, ви — донори деспотії, а людина ж, як нам відомо, народжена задля щастя, як птах для польоту. Чи не так?

— Я був щасливий...

— Блаженні убогі — Царство Боже бо ваше...

— Я жив на своїй землі!

— Своїй? Дивно... Земля — нічия! — Вонад басив глумливо. — Земля — кладовище наївних, братська могила рабів, а ви ж не такий? — Дзеркало ніби підморгувало Кузьмі, запрошуючи його до відвертості з ним, дзеркалом, і якби не осклілий погляд Яіре прямо у вічі, Кузьма й повірив би, але той погляд не дозволяв розслабитись. Кузьмі важко було збагнути, що хочуть від нього оці калічки, а може, вони — це одне, і скоро отак позростається решта — в єдине, багатолике, однохребетне, що зветься сьогодні імперією першого покоління, а дійде й до п’ятого, до

десятого поколінь... Осклілий погляд Яіре, о, це не кліпання Вонадових повік... Що вони хочуть од нього... Що вони хочуть, запитував сам себе, мовби втручаючись в їхній допит, прагнучи перехопити поглядом, розумом передбачити найстрашніше — зумів же Назар

передбачити можливість подолання межі допустимого, що одділяє навколоземний простір від простору взагалі... Яка дурниця — ділити простір, те, що живе у людині не часткою, а цілим! Поділити простір — це поділити людину, ось що значить космічний кордон Землі! Це фатальна помилка часів усуспільнення та розподілу. Простір належить людині цілком як час, як любов, як бог і слово... Щойно відкрите здалося Кузьмі важливішим від ракети-особистості, що її не фіксує жоден локатор, запрограмований на пошук об’єктів з технічним паспортом... Втім... ракета-особистість як біосистема і є той перший крок на шляху повернення людині її первісної суті — бути не часткою світу, а Всесвітом, кров’ю і потом безконечного, вічного... Кузьма зауважив кліпання Вонада — наче й людина, а іппівець все-таки, частка — не ціле...

— Гай, гай! — долинуло тенорове, а вже потім Кузьма помітив очі, важкі й великі, вони аж ніяк не личили голосу — легкому й тонкому, як сіть павуча. — У спілкуванні світів Земля завжди віддавала перевагу силі, а не взаєморозумінню...

Відчуття нереальності, звідане вже й раніше, знов охопило хлопця. Йому здалося, що слова лакеїв існують окремо від них, і чує він досить логічне, але не стоять за словами ні біль, ні радість, такі собі мовні знаки, не зв’язані пуповиною з тими, хто їх говорить. Лакеї! Що вони знають, калічки, про слово... про мамине слово під кучерявими вербами Подніпров’я, під тою зорею, що над Трубежем!

Його ще питали про щось несуттєве, глумилися непретензійно вишукано, та Кузьма не слухав, не відповідав, він уже здогадувався, що вони хочуть від нього, він уже знав напевне, бо можливість подолання межі допустимого, межі допустимого... Дзеркало кліпнуло дружньо, ніби припрошуючи, ну чого ж ти затнувся, ідея — не особиста і не приватна

власність, ідея — першоелемент природи і належить усім, попри час і простір, суспільні формації і душевні муки...

У камері, великій, мов актовий зал інституту, було темно. Так темно, як колись на печі в баби Марти, а він прокинувся й дуже злякався — куди не поткнеться — скрізь стіни, і знає ж, що піч, а осьдечки й клунок із гарбузовим насінням, він закричав — це тоді, ще маленьким. А тут до стіни й не торкнувся ні разу, не те, щоб її побачить, а може, тут стін і немає? Кузьма встав і пішов. Довго йшов, виставивши поперед себе руки — стіни не було, тільки темінь, густа, смоляниста, обпікала його часом страшним здогадом, проте шерхіт бетону під каблуками остуджував трохи: твердь-таки, твердь під ногами...

Тим часом суд тривав.

Імператор Нілат так само сидів за столом, покритим яскравим оксамитом, і декламував судовий вирок.

Всі стояли, навіть кореспонденти, яких Нілат ненавидів, та воші його любили, доточуючи свою любов до своїх мізерних гонорарів і таким чином процвітаючи разом з іншими іппівцями, для котрих почуття імператора до них не важили нічого, важили тільки власні почуття до імператора, яких вони й не приховували, оскільки, згідно з циркуляром лакея Вотоли, будь-яке приховування каралось на горло як антиіппівське дійство, спрямоване на підрив єдності. Суворий закон, що й казати, але ж, відомо, закон суворий до тих, хто його зневажає, мріючи про анархію чи й комунізм, де, звісна річ, імператорів не визнають з ідейних міркувань. Лакей Вотоло це знав, як і сам імператор, котрий свого часу вивчав навіть римську історію й римське право, цього було досить, аби імперія стала взірцем комплектування держави, бо, зрештою, тільки в імперії є імператор, а не якісь там президенти чи королі. Досить небезпечних експериментів! Королям одрубують голови на майданах, президентів розстрілюють утритул на виході з кінотеатру, імператор живе і народжує імператора, отже, імперія живе і народжує імперію, як велить еволюційна перспектива.

З римської історії Нілат узяв багато. З інших — не менше. "Держава — це я!" — повторив він слідом за Єлизаветою англійською та Людовіком XIV. Згодом ця формула самоврядування знадобилася йому для того, щоб прояснити деякі темні місця в низці судових реформ, здійснених на вимогу рядових іппівців, котрі потерпали від надто високої моральності й поінформованості суддів. "Суд — це я!" — виголосив тоді імператор давно очікуване рядовими іппівцями, що насамперед люблять імператора, а тоді вже кого доведеться. Всі були задоволені й горді, навіть дослідники старовини й купка церковників з близькими до них представниками інтелігенції, бо згадали, що сказано було: "Я — хліб життя!" Мир і благоденствіє обіцяли і суд, і держава, і тричі проказане "я", тож повірили всі й відкинули сумніви, в кого вони ще були. Десь о тій порі і дала згоду бути сто сьомим штатом ІПП колишня Держава Суверенів, хоч вороги-ботокуди й падалі загрожували іппівцям звідусіль. І ось тепер справедливий суд імператора Нілата мусить винести їм справедливий вирок.

— Незважаючи на зусилля уряду по відверненню воєнної небезпеки, — декламував Нілат, — нам не здалося дійти згоди з агресивним блоком Сонячної системи, триває розгнуздана гонка озброєнь, нарощення нових потенціалів наступального характеру... — декламував Нілат. — Так звані паради планет демонстративно оголюють реальність зазіхань на права й свободи іппівців. Ще більша, ніж воєнна, небезпека моральної деградації, що охопила увесь Сонячний світ у зв’язку з відсутністю інформації — о темпора, о морес!..

Під стіною, де звично бачити лаву підсудних, і справді стояла широка її міцна лавиця, геть заставлена барвистими вазонами, імператор обожнював квіти, особливо кімнатні.

— У ході тривалого слідства встановлено, що... — декламував Нілат, і всі навстоячки слухали його, не дихаючи, аби не проґавити нічого із того, що відкривається їм у всій наготі фактів, — ...що Юпітер — потенціал озброєності 11,2 — тривалий час переховувався на віддалених від ІПП орбітах під вигаданими іменами Зевса, Люцетіуса, Амона, постійно метає

громи й блискавиці, насилає засухи, пожежі й повені, є жертви серед мирного населення, неоголошена війна триває, захист життєво-буттєвих інтересів імперії вимагає твердості й рішучості — три пучки плазмової есенції позбавлять імперію зловмисних дій ботокуда. Смерть Юпітеру! — безбарвним голосом вигукнув Нілат, знаючи, що в цю ж мить три пучки плазмової есенції досягнули Юпітера і спалили там все, що гошіть, не горить, у воді не тоне.

— Смерть Юпітеру! — гукнули всі дружно, фотокореспонденти дружно клацнули, і спалахи магнію лиш потвердили гнівну, усеспопеляючу волю іппівців, ще й наочно продемонстрували, як воно там усе...

"Ах!.." — почулося в гурті, і стрункий чорноокий іппівець знепритомнів, двоє підхопили його під руки, розстебнули сорочку й жахнулися — це була жінка, під лівою груддю якої недавнім тавром запеклося страшне й ненависне слово: Венера. "Венера..." — прошепотів один із двох, не відводячи очей від ніжних пругких грудей, та імператор не зауважив шепоту, його зауважив Яіре, хотів вже було підійти й дізнатися, що там, але не встиг, бо Вонад вдесяте зайшовся гнівом: "Смерть Юпітеру!"

Нілат млявим рухом десниці закликав усіх до уваги, зиркнувши на лаву, геть заставлену барвистими вазонами. Одного уже не було — квітка Юпітера відцвіла, згасла; природа мудра — імператор мудріший. Для того щоб творити всесвітній суд, не варто на лаву підсудних саджати злочинців, нехай їхні квіти згасають — череп’я вазонів не схилить до милосердя, не розворушить пам’ять, а гарно Юпітер цвів, як троянда... Нілат посміхнувся, за ним Яіре і Вонад, і всі посміхпулись, аякже, щира, невимушена посмішка імператора — дзеркало закону, інше дзеркало знаходилось у катівні, куди вже три тижні приводили Оравраша, студента із Землі, де сміялися й усміхалися просто так — з доброго дива, як говорила баба Марта, а ще говорила, що слово — це усмішка бога, бо німі та без’язикі — од лукавого, він із людей знущається як ніхто, а чим вони завинили, нещасні. А таки немає бога, крім совісті, журно зітхала,

дивуючи Кузьму непослідовністю у міркуваннях, вік прожила й не навчилась...

...Та ще до того, як посміхнувся Нілат, щаслива усмішка осяяла уста двох іппівців, на руках у яких лежала жінка зі страшним, ненависним словом, витаврованим під лівою груддю...

"Також встановлено, — декламував Нілат, — що Венера — потенціал озброєності 0,96 — відома також як Афродіта, Кіпріда, Пафія. Пафоська богиня, Кіферея, Цітера, Уранія, а ще — Медицейська, Таврійська, Мілоська... — Яіре несподівано виструнчився. Вонад, не готовий до цього, тільки мгикнув та тусонув брата ліктем під бік: "Ти чого?.." — та Яіре не відповів, з ним таке вперше, імператор не встиг подумати, а він, лакей Яіре, почув його внутрішній шепіт: "Венера..." Шепіт імператора дорожчий від слова, сказаного імператором для всіх... — ...Венера, — декламував Нілат далі, — використовуючи відомі нам пережитки минулого, позбавляла волі й глузду багатьох несвідомих, сіючи хіть і жагу, внаслідок чого мораль та інформатпка ІПП зазнали певних збитків. Спізнавшись з Гермесом і народивши Гермафродита, Венера зробилася таємною супутницею внутрішньої еміграції, мета якої розпуста під прапором любові. Хто любить Венеру, той не любить імперії! Смерть Венері!"

— Смерть Венері! — гукнули всі дружно, бо дружно любили імператора ще до того, як полюбили Венеру, хоч більшість ніяк не могла утямить: і що в ній, Венері, такого?

А нічогісінько, правда, нічого такого... Хіба що великий клопіт та страх перед хворобами і перверсіями, гермафродитами й дебілами, які можуть звести нанівець піклування імператора про їхнє процвітання;

Пучок плазмової есенції досягнув Венери, згасла іще одна квітка на лаві підсудних.

Природа мудра — імператор мудріший!

За день до суду лакей Волото прийшов до Кузьми. Представився давнім другом Землі, згадав Чорне море і Ніагарський водоспад — перлини всесвітньої гармонії, звісно, він може помилятися, але Землі бракує стабільної політичної системи для того, щоб наблизитись до рівня розвитку ІПП , крім того, ваша тиранія відмовляється від контактів з нами, замикається, герметизується, відчужується, загниває зсередини, втрачає еволюційну перспективу.

— Я не політик, — відповів Кузьма стримано, відчувши, як холоне потилиця під гострими зирками нового делікатного ката, точніше, двох, бо Вотоло сидів обличчям до дзеркала й дивився на нього втомлено й наче байдуже, але ж той погляд із дзеркала... гострий і жалючий, погляд надто організованого інтелекту, погляд-програма — не те що Вонадове кліпання... — Я не політик, — повторив Кузьма по паузі, проте Вотоло мовчав.

...нещодавно імператор дозволив побачення з батьком, колишнім учасником руху за справедливість — звичайним учасником звичайного руху, доки Нілат не прийшов до влади, не проголосив себе імператором, а він, лакей Вотоло, не підписав декрет про припинення усіляких рухів, крім руху за процвітання ІПП. Згідно з декретом, "справедливці" мали б поголити бороди, тобто очиститись од скверни минулого. Батько не поголив, і люди Яіре і Вонада переселили його у підвали Інституту держави і права, в одну із шикарних келій, стіни якої розмальовані сценами із життя одалісок, а вгорі, не згасаючи, світить електросонце у кільканадцять кіловат. Батько, удертий і несучаснй, одвернувся од сина, та Вотоло помітив, що борода вже спадала йому до колін. "Та ви гляньте на себе, що це за знак свободи й справедливості, скоро ходити не зможете..." — мав на увазі бороду, а "ходити" — зірвалося з язика механічно, сам знав, що не дуже находишся в камері-келії для політичних. "Я не політик, сину, — глухо, самою спиною, відповів батько, не сподіваючись, очевидно, що син його зрозуміє, та, зрештою, на розуміння ніхто з них і не розраховував. — Я — рядовий учитель гімназії і

хочу померти учителем, а не попом-розстригою". Ось вона, логіка всіх невдах — твердити після поразки, що буцімто нро перемогу й не мріяли, просто боролись, бо щось там свербіло. "Померти вчителем..." Боже, кого і чого? Вотоло глибоко вдихнув і сказав:

— І я не був політиком у вашому віці, юначе, а от... довелося. В ім’я миру і процвітання... А ваші захисні кордони, ваші оборонні ініціативи на межі допустимого розцінюються нами, як безпосередня підготовка до воєнних дій, і ви розумієте, чим це може закінчитись, тим більше, ваш переліт доводить можливість першого удару, до цього ми з жалем спостерігали, лише спостерігали, як Земля втрачає еволюційну перспективу, нині ж... — Вотоло підвівся, палив у склянку води, але не випив, зі скляною в руках провадив далі: —Невже ви ніколи не думали про це? — Надпив ковток. — Подумайте. І зробіться політиком. На одну мить. На мить, від якої залежить багато, якщо не все. У Кузьми пересохло в роті. Він ні про що таке не думав. Цей переліт — щаслива випадковість, просто збіг обставин, науковий експеримент:.. Який удар, навіщо? Мимоволі озирнувся і зустрівся поглядом з Вотоло, дещо сумним і втомленим, не подвоєним дзеркалом, майже батьківським: так дивився на нього батько, коли Кузьма, приїхавши на канікули, розповідав про інститут, чому їх там вчать і чим вони взагалі займаються.

...Сиділи на березі ставка, ловили карасів і мружилися від нещадного липневого сонця. "Так ще ніколи не пекло", — сказав батько й подивився на нього сумно і втомлено, може, тому що давно на пенсії. Кузьма в нього пізній — начулись тоді із матір’ю, люди, як мухи, і жалять легенько, і мруть так само... А вже як зібрали вудки, батько, прикурюючи, запитав:

— А як вас до людського приучають?

— Та я ж вам розказував, тату, хіба не чули?

— Чого б то — чув, аби не чув, не спитав би...

— Тоді про що ви? — перепитав Кузьма, відчуваючи незручність і непевність, звикся з тим, що все схоплював на льоту, а тут, в батька, видно, своя система координат.

Батько розважно затягнувся "Примою", моачаз.

Пішли крем’янистою стежкою вгору. Під вікнами в баби Марти в’язалась калана — бабина хата прямо на став дивиться, аж у воду зазирає. Кудлатий Розум (Кузьма назвав, сміючись) впізнав їх і радісно гавкнув з-за ріденької огорожі, припав на передні лапи, а тоді заскімлив. Пройшли мимо. Пішли далі. Кузьма дратувався батьковим запитанням, а ще ж упіймав колючку, сів на обніжок, щоб витягти її. Промчала бричка голови колгоспу, і незнайома жінка гукнула: "Що, притомився, столичний? Беріть його, діду Іване, та несіть до баби, хай молочком одпоює, ха-ха-ха..." — видно, з недавніх, понаїжджало нині в колгосп хтозна-звідки. Кузьма надів сандалі, пошкандибав, іще дужче дратуючись: колючка засіла глибоко, прийде додому, розпарить ногу — сама вийде.

Набагато глибше, аж хтозна й де, пекло і кололо оте: "А як вас до людського приучають?" А так і привчають, хотілося крикнуть, як ви привчаєте, скажуть і не зав’яжуть. Батько зав’язав у хаті ще одним запитанням: "А чого бабу Марту не одвідав, ішли ж мимо? Два дні в селі, так пі..."

Лакей Вотоло іще надпив із скляпки. решту подав хлопцеві. "Вже й мирову заниваємо..." — гірко прокоментував Кузьма жест делікатного ката, але випив і спробував підвестися, та два охоронці неначе нізвідки взялися й важкими долонями придавили його до крісла.

— Думайте... — ще раз почув Кузьма перед тим, як опинився в камері.

Що ж вони хочуть від нього, вкололо свідомість в ту мить, коли пучок плазмової есенції досягнув Венери, коли вже несила було лежати під колючими зірками, вони то моргали, як Вонад, то впивалися в тіло шпичаком батьківського запитання: "А як вас до людського приучають?" Тату, мені політиком треба бути, а я не знаю, що це таке, хотілося заволати Кузьмі, а мо’, й заволав, бо звідкись почулося батькове: "Політика, сину, не наше діло, наше діло бути людиною..." Легко сказати, батько як батько, знов за своє. Що ж вони хочуть від нього, що вони хочуть конкретно? Чом не спитав про це в делікатного ката, бачте, водичкою ласував...

Кузьма пішов, виставивши поперед себе руки, густа, смоляниста темінь обпікала його, та шерхіт бетону шд ногами остуджував трохи: твердь-таки, досі ще твердь...

Тим часом суд тривав.

Один за одним одцвітали вазони Сатурна, Урана, Нептуна, Меркурія — пучки плазмової есенції спопеляли усе, що горить, не горить, у воді не тоне... З Марсом заминочка вийшла.

Імператор Нілат, втомившись декламувати вирок, несамохіть подумав про Марс з симпатією, на яку здатні лише виняткові натури: ворог то ворог, але ж і вояк який! Нілат пишався тим, що в першій же битві в епоху пивних карнавалів йому пощастило збити з ніг здоровенного битюга, котрий розмахував клаптем китайки із незрозумілим написом: "Геть істерію!" Істерія не імперія, а навпаки, проте фонетична близькість понять здалася Нілату більш ніж підозрілою, і він, зігнувшись, з люттю носорога вдарив здоровила головою під дихало, цей прийом у них звався "нірвана", бо й справді легшало, бачачи свою жертву в корчах. Пізніші війни були справою техніки, і вже не так тішили мілітаристський геній Нілата, імператор — завжди полководець, це можуть підтвердити Македонський, Цезар, Наполеон — так, так, але перший удар головою і досі хвилює пам’ять. Нірвана! Юність дотепна, юність безстрашна, якщо це юність імператора. Нілат затнувся на слові спогаду, розкривши рот, не

посміхаючись щиро й невимушено, проте й не говорячи звичного "смерть"... Цього було досить, щоб у залі запанував неспокій, бо імператор з розкритим ротом — простий обиватель, треба вернути іппівцям імператора, треба закрити йому рот, що вмів лиш лакей Вотоло, лакей-одногодок, він і зробив це недбало.

Імператор знов яструбино позирив у зал. У всіх закрилися роти, усі полегшено зітхнули: їхньому процвітанню знову ніщо не загрожує, крім ворогів, над якими і коїться нині суд.

Отже, з Марсом заминочка вийшла, бо імператор подумав про пього з симпатією, а симпатії імператора — це симпатії іппівців, тож і вони подумали про Марс так само, не знаючи, правда, якої він кари тепер заслуговує. Вони не знали, імператор не міг не знати. Але ж він не деспот і не тирап, порадитись треба з лакеями, що вони скажуть на те, щоб не смерть стала вироком Марсу, не смерть, а ...життя?

Яіре і Вонад хотіли перезирпутись і не змогли, тільки спина у пих заболіла — одна на двох. І голова заболіла — в кожного своя. Це булои найстрашніше, краще б уже й голова — одна на двох. Але чия? Вопад вважав, що його, він частіше дивився в дзеркало і, слово честі, кращої по помічав. Яіре не так часто дивився в дзеркало, частіше — на імператора і вважав, що після Нілатової голови його — найпрекрасніша. Але поки що вони були односпиині й двоголові, це заважало їм добре осмислити пропозицію імператора, вони чухали потилиці, зводили очі до стелі і нерішуче переступали з ноги на ногу.

Виручив лакей Вотоло.

Він запропонував оборонно-медичну операцію "Гібрид", суть якої полягала в тому, щоб, керуючись симпатіями імператора й зважаючи на певні — в минулому — заслуги Марса на марсових полях Всесвіту, подарувати йому життя-буття шляхом механічного зрощення марсіан-ботокудів спина до спини...

Вонад з Яіре хотіли перезирнутися, та Вотоло спинив їх жестом, схожим на жест імператора:

— Таким чином ми вдвоє зменшимо кількість войовничих марсіан-ботокудів, крім того, гібридизація супротивника, а не тотальне винищення його, засвідчить добру волю імператора, стимулюватиме наукову думку в пошуках нових форм життя-буття...

— Нових? — запитав Яіре, маючи на увазі себе й брата.

— Саме так! — відповів лакей Вотоло, котрий ненавидів близнюків за те, що вони — лакеї, а ще за те, що у них дві голови й обидві зайві. — Дикі й нечутливі марсіани-ботокуди прилучаться до відомого нам, але недостатньо дослідженого феномена однохребетного колективізму.

Нілат мовчки слухав. Йому сподобалась ідея Вотоло, але, на щастя, в імперії всі ідеї — власність імператора, тож він, підсумовуючи, сказав:

— Не забудьте про гостя з Землі, йому варто показати все, хлопець він кебетливий.

— Єсть! — в один голос гукнули Яіре й Вонад, задоволені з того, що гібридизація марсіан-ботокудів стане також свідченням їхніх заслуг перед імператором, і вийшли, карбуючи крок, мов рота почесного караулу.

Вотоло скривився.

Нілат здригнувся: лакей, а гидує лакеями, мов імператор, занадто, занадто собі дозволяє, проте не сказав нічого — Вотоло його рятував, коли щелепи зводило, мовби звичайному обивателю. Хай живе... поки що.

Гібридизація марсіан-ботокудів мала завершитись грандіозним фейєрверком, організацію якого взяла на себе колишня Держава Суверенів, а нині сто сьомий штат ІПП. Фейєрверки стали справою честі штату, його політичним статусом, матеріально-технічною базою. Значний внесок у розробку теорії конкурсів, масових ігр-видовищ зробили місцеві фєйєрверкознавці, кількість яких зростала щороку в геометричній прогресії і вже досягла рівня, запланованого на кінець майбутнього століття. Спершу малопотужний НДІ став ядром теперішньої Вищої Школи Прекрасного — з розгалуженою мережею кабінетів, коридорів і туалетів разового користування, що було особливою гордістю колишньої Держави Суверенів, громадяни якої до аншлюсу з ІПП ходили до вітру, пробачте, в кукурудзиння або ж у глуху кропиву...

— Суд тимчасово припиняє роботу, — почувся нізвідки голос Вотоли, і всі зарипіли стільцями, сідаючи, хоч могли ще отак стояти і день, і два — скільки треба для процвітання, слава імператору — пайяенішому авгуру, котрий зуби дракона сіє, а жне й обмолочує миру снопи й колоски благоденствія.

...лиш двоє іппівців ще стояли, і жінка, притомна й застебнута, теж стояла, розкинувши руки і гладячи ними сукняні юначі душі...

Вотоло помітив порушення етикету й дорікнув недбало тим, що стояли: "Ми всі вірнопіддані імператора, слава найяснішому авгуру, але ж..." І от, присоромлені й налякані, всі троє сіли і теж розв’язали клуночки з бутербродами,

"Кожному — своє..." — помолилися присутні новою молитвою, маючи на увазі бутерброди з червоними буряками, а також гібридизацію марсіан-ботокудів і грандіозний фейєрверк у виконанні віртуозів з колишньої Держави Суверенів, на яких, правда, тикали пальцями й грубо казали: "Неповноцінні!..", що, однак, дозволялось законом як вияв свободи совісті, слова і особистості, даровані Нілатом іппівцям у дні дотепної юності. "Нірвана!" — вже й сказати хотів, та знову звело щелепи, і невимовна радість охопила присутніх — аякже, імператор з

розкритим ротом — звичайний собі обиватель, він теж притомився і теж би охоче покуштував бутерброда, і тисячі рук у єдинім пориві підкинули вгору вузлики з бутербродами, пропонуючи імператору те, що було найдорожче для них.

О, наївні!

Вотоло шарпонувся раніше, ніж імператор дозволив собі таку розкіш — узяти хоч один із плебейських дарунків...

Імперія знову врятована, бо порятований імператор, це може підтвердити гість із Землі. Він щойно з’явивсь на порозі судової зали. Вишуканої роботи залізна кліть одділяла його від присутніх.

Імператор рішуче викинув десницю поперед себе, і ніжно-рожевий екран забуряковів краєвидами зловорожого краю.

Звідкись іздалеку наступали на іппівців дві темно-бурі смуги — то тісними шерегами зімкнулися марсіани-ботокуди, готові до гібридизації в ім’я недостатньо дослідженого досі феномена однохребетного колективізму.

Оперативно працює Вотоло, блискучий початок!

Імператор спохмурнів...

Камера комп’ювізора пішла на останнє коло, час од часу затримуючись на обличчях — жорстоких, тупих, безпорадних, як у всіх колишніх і нинішніх ворогів імперії, котрі ще не відають про даровані їм імператорські милості.

Іппівці поглинали екран, як до цього свої бутерброди.

Вотоло спостерігав з-під набряклих повік, він розумів історичну значимість події, не те що Вонад і Яіре, які просто відчували, хворобливо насолоджуючись тим, чого не було, але мусить небавом статись. Уява братів працювала швидше, ніж розум Вотоли, ровесника Нілата і лакея імператора, Вотоли, котрий надто собі дозволяє, щоб можна прощати йому безконечно. Третій тиждень слідкують за ним агенти з кастрованих та без’язиких, записано всі розмови, розшифровано всі листи, знято фільм про відвідання ним ув’язненого батька — цього досить, аби... Імператор на мить завагався... Досить щоб гібридизація марсіан-ботокудів почалася з... Вотоли, лакея відступника, таємного агента Землі й Венери — ще вчора він бачився з дівкою, під лівою груддю якої кастровані та без’язикі тавро поставили...

"Фас!" — ледве сіпнулась губа імператора.

Але цього разу з Марсом заминочка вийшла, бо хтось таки щось переплутав, як завжди, у вирішальну мить. Механічного зрощення марсіан-ботокудів — спина до спини — не відбулося... Вони почали зростатись лицем до лиця. Кузьма з жахом помітив, як Вотолу почали бити судороги, як він одпихався коліньми, хапаючи ботокуда за плечі пещеними пальцями вічного лакея, та губи обох вже зробилися бргокавим шлангом — зрослися... Рипіли надбрів’я, носи й підборіддя, аж Вонад з Яіре на мить відвернулись, їм важко було повірити не в те, що Вотоло ворог, а в те, що уява у них поетична, такого вони не чекали, сопіли і витирались. А Нілат подумав, що треба надіслати телеграму і висловити співчуття з приводу трагічних подій на далекому Марсі: чим зможемо — допоможемо, вишлемо групу спеціалістів, відкриємо госпіталь для постраждалих із центром досліджень нового явища. Бачити еволюційну перспективу, значить, бути милосердним.

На цій думці імператора глухо забахкали гармати, кольорові декоративні вогні накрили ІПП — колишня Держава Суверенів нагадала, що життя-буття прекрасне завжди.

Нілат розпорядився, щоб головного фейєрверкера із сто сьомого штату повісили на майдані Суспільної Цноти як учасника групи Вотоли, і всі зраділи, що державний переворот не відбувся.

Відповідальним за мораль та інформатику призначено Нінаглу — лакея ще зовсім юного, та бувалого — вмів непомітно закрить імператору рот, коли тому щелепи зводило...

Кузьму перевели на першу категорію утримання. Тепер він сидів не в темниці, а в кліті посеред гаю реліктових теренів та бузини, що мала б нагадувати йому батьківщину.

Яіре і Вонад уже не допитували його, приходили погомоніти. Вонад посивів. Яіре охрип, тепер його тенор нагадував скрегіт мантачки й сичання старого селезня. Лакеї так само любили свого імператора, звинувачували Землю в агресивності, та вже горбилась їхня спина — одна на двох, а привид Вотоли затьмарював їхню свідомість, і тоді вони діставали ікс-шпагатівку, пили й напивались, хоч п’яними їх не бачили, мабуть, пили й раніше — звикли. Кузьма зневажав п’яничок, а тут — аж розсердився сам на себе — поспівчував калічкам: "Дивіться, хлопці, бо так і лакейство утратити можна..." Вонад кліпнув лівим оком, Яіре незмигно свердлив Кузьму правим.

— Попіл Вотоло обпікає серце, — кліпнуло ліве око.

— Посип голову тим попелом, дурню, — засичало праве, та Кузьмі здалося, що обидва лакеї випробовують його.

На що? Спроба дешевої провокації чи бажання поділитися сокровенним? Авжеж, сокровенним! Якби ж у катів та було воно, сокровенне! П’яні, от і кортить язики почесати. Що ж, видно, й вони підупали духом, думав Кузьма, сидячи в кліті, немов канарейка, не встряючи в розмову, та й що вони можуть сказати, хіба що влаштують іще один допит, страшний і останній, як гібридизація марсіан-ботокудів.

Та він не прохопиться й словом, мовчатиме, як краснодонці, як Карбшнев, як Калнишевський, як хто ще?.. Мовчатиме, як риба на березі... Думки плутались, голова важчала, і крутило суглоби немилосердно, невже ревматизм почався?.. Але те, що Кузьма їм і слова не скаже... і слова — це точно! Слово — усмішка бога, згадалося знову. Кузьма з відчаєм дивився на бузину й терен, і пахло йому домівкою, бабиним городом, батьковим тютюном, іще чимось, що там, на Землі, в круговерті студентських буднів, уже почало й забуватись, а може, й забулося б зовсім — "Ікар" полонив їхні душі, тепер же — полон фізичний, ці Вонад, Яіре, Вотоло — лакеї і самоїдці, що визнали рабство вершиною розвитку і панацеєю від усіх бід... "Приходьте і володійте нами!" — хочуть вони почути від Кузьми, та він їм цього не скаже, мовчатиме, щоб там вони не робили, мучили, катували, він вже набачився дечого. Він вже не хлопчик з "Ікара". Він уже — слово Землі, і не куплять його сатрапи й лакеї за мисочку сочевиці, не куплять...

Вонад і Яіре ще випили ікс-шпагатівки, і вже веселіше дивились на все довкола, заразом і на бранця, що мовчки сидів у кліті.

— Гордий, як води в рот набрав, — скривився Яіре.

— Наче дулю ковтнув, — промимрив Вонад, закинувши руку за плече і підлоскочуючи брата, а той — коп його п’яткою, і обоє розреготалися тихо. Кузьма ж їх почув і сказав ну точнісінько баба Марта: "Пішли б та проспались, чи що..."

— Заспівала пташечка перед вирієм на той світ, — вказівний палець Яіре прохромив небо, а великий палець Вонада підтвердив туманно:

— Біосистема зв’язків — всесвітнє панування... Яіре тусонув брата, як той його на суді:

— Ти чого?

— А того, — визвірився раптом Вонад. — Того! Доки наш імператор гратиметься в демократію, не бачити нам Землі, як своїх загривків!..

Кузьма звівся на прямі, підступив ближче.

— Знаємо без тебе, — перебив Яіре. — Мудрі ті, що мовчать на цьому світі, не на тому... Переконатися хочеш?

Як же так! Чи Яіре забув, що вони з Вонадом однохребетні, отже, і доля одна?

— Знаю, я все знаю... Вотоло — зрадник і ворог, він із тим фейерверкером замах на імператора готував, а я — патріот, от і кажу, що Кузьма — біосплав... якщо зараз не вирвати...

— Цить!.. — засичав Яіре.

— ...то ніякий пучок плазмової есенції не проткне космічний кордон Землі.

— Ти п’яний, ти божевільний!..

— Е, ні, це ти божевільний, а я щасливий, бо люблю імператора, хоч він і тюхтій, і Вотолу нізащо... А біосистема — величина змінна, змінна... — поривався іще сказати, та Яіре закинув руки за голову і рвучко вхопив ними брата за барки.

Вонад захрипів, ошкірившись, важко дихаючи. Ледь зігнувшись, Яіре пішов, несучи Вонада на одній для обох спині — так, наче то клумак який.

Кузьма сторопіло дивився на безформну масу, що даленіла у сутінках гаю. До нього поволі доходило сказане Вонадом, значить, вони все

знають... Все? Ні, не все... тільки принцип, їм не стачае... Чого? Згоди Кузьми повернутись на Землю, згоди, яка утворить Поле Довір’я, а формулу біокоду виведуть миттю, вони це вміють. А він? Що він вміє, що він може тепер? Мовби поруч почулося батькове: "А як вас до людського приучають?" Потому порада Вотоли: "І зробіться політиком. На одну мить. На мить, від якої залежить багато, якщо не все..." Що ж, настав час відповісти обом. Кузьма зауважив зорі, великі та менші, вони запливали у темні провалля ночі й знов виринали звідти, мов грали у піжмурки з темним веселим братом. Смерть його тут або рабство — свобода й життя на Землі й самої Землі... Людина не частка, а ціле... А він, Кузьма? Смерть або рабство — ось вона, альтернатива свободи по цей бік межі допустимого...

На відміну від зрадника Вотоли, лакей Нінаглу політиком народився і хотів би ним умерти, а ще краще — жити вічно, не знаючи старості — цілком природне лакейське бажання. Проте Нілат не був би імператором, якби за зовнішнім лиском лакейських манер не вмів розпізнавати природніх бажань лакеїв. Розпізнав одразу. Уже й хотів сказати рішуче "Фас!", та раптом згадав про лист деяких дослідників старовини, які твердили, що півтора століття тому предки чистокровних іппівців викидали поперед себе десницю і вигукували "хайль!" — багатозначне вітання-заклик, вітання-присуд. Згадавши про лист, Нілат згадав Вотоло, терориста від народження — собаці собача смерть! Так он воно що! "Фас!" — це команда для псів, яким був Вотоло, он де коріння його інструкції, ои через що він намовив Нілата бути обачним з фашистським вітанням, мовляв, конституцією заборонено. Смерть конституції! Я — конституція! Хайль! Смерть Нінаглу! Хайль! Першим лакеєм у імператора Нілата буде лакей Нілат, котрий теж хоче жити вічно й не знати старості, і це йому вдасться — вічно живе імператор, а лакеї старості не знають.

І ніби вітаючи іппівців з великою подією, колишня Держава Суверенів пальнула зо всіх гармат, і родина Нінаглу, оплакуючи домовину з тілом небіжчика, пройнялася ще більшою любов’ю до імператора: військовий салют над могилою — гідне пошанування днів і трудів лакея, що вмер за робочим столом від перенапруження:."

...та ще до того, як фейєрверк-салют посмугував небо, ожинові зорі упали на мох і очі двох іппівців засвітились теплом і ніжністю, і жінка взяла з їхніх рук по зорі, і притулилась грудьми до кожної, і відчула, як серце вперше здригнулося передчуттям...

Коли Яіре й Вонада привели до імператора, той стояв за прозорою броньованою стіною, склавши руки на животі, чого не робив ніколи, хоч знав і раніше, що це поза великих. Лакеїв зупинили перед порогом фельдфебельським жестом, вони похололи, од них повіяло трамонтаиою й тундрою. Нілат надів рукавиці і шапку-вушанку, а двох конвоїрів забрали в госпіталь, де їм терміново ампутували обморожені нижні кінцівки.

Імператор, показуючи нігтем.на потерпілих, із серцем сказав лакеям:

— Ви — собаки!

— Ми — собаки, — одразу ж згодились лакеї, вони проти правди не перли, хоч якою б вона була приємною.

— От так, — імператор потер руки у рукавицях, задоволений відповіддю. — Самі зізналися, що належали до трупи Вотоли. Лакеї-собаки, як ті вовки: скільки не годуй, усе в ліс дивляться.

Нові конвоїри з кастрованих та без’язиких, почувши "от так" імператора, дружно гарикнули: "Хайль!", — і лакеї усе зрозуміли, особливо Яіре, котрий уже втратив м’який свій тенор і більше нічого втрачати не збирався.

— Це Вонад усе... — просичав із надією, що брат не почує, а ні, той почув:

— Це Яіре! — і потягнувся руками до брата, стис йому горло, відчувши, як пальці Яіре в ту ж мить защепнули йому аорту.

Вони боролися до останнього і впали разом, як личить братам, підім’явши під себе одного з нових конвоїрів. Нілат розпорядився всіх трьох поховати з належними почестями, оголосити конкурс на кращий проект надгробного пам’ятника патріотам ІПП, а десять жалобних днів використати на профілактику у трудових колективах — щоб духом Вотоло не тхнуло!

Із духом було важкувато, проте за декаду впорались, дехто подекуди ще й достроково — за п’ять-шість днів і, не знаючи, що ж їм робити далі, на всякий випадок продовжили профілактику, щоб духом Вотоли не те що не тхнуло — й не пахло!

Підбиваючи підсумки декади, імператор Нілат представив до першої нагороди лакея Нілата, спростувавши цим скороспіле твердження купки церковників з близькими до них інтелігентами про те, що один у полі не воїн. Воїн, якщо це лакей-імператор або імператор-лакей, — хайль!

Чергове урядове засідання почав імператор Нілат:

— Шановні пани-чистокрівці! Зовнішня і внутрішня обстановка на нині вселяє надії. До життєво-буттєвого простору ІПП додалися нові, вам відомі простори. Непокоїть Земля. Можливість проникнення людей ракетами класу "Ікар" за межу дозволеного робить сьогодні Землю противником номер один.

Лакей Нілат згодився з імператором, ще й підкинув моральпо-інформативного:

— Тим паче ми такої можливості не маємо у зв’язку з масовими зрадами в урядовому ешелоні...

Імператор обірвав лакея на півслові:

— Яіре і Вонад — жертви гегемоніста Вотоли, ие забувай про це, інша справа, що вони бездарно провели слідство. Ось підтвердження — записи допитів Кузьми, профанація високого мистецтва!

Лакей Нілат кивнув.

Обоє довго й уважно слухали плівку: імператор з любові до імперії, лакей — з любові до імператора.

— Ну? — озвався імператор до лакея.

Лакей думав. Взагалі, є в нього міркування, але, пам’ятаючи долю Вотоли, лакей Нілат вагався: сказати чи ні? Що йому нині дорожче, власне життя-буття чи процвітання імперії, оточеної зовнішніми й начиненої внутрішніми ворогами? Важко сказати, лакей Нілат упрів, ну й ситуація, хоч розірвися...

Імператор Нілат прискалив око, одразу згасивши щиру й невимушену посмішку, проте змовчав. Нічого, він собі запам’ятає: "хоч розірвися" — пароль терористів, запам’ятає...

Те, що наважився сказати лакей Нілат, не було новиною для імператора, та йому завжди подобалось слухати і помічати, як тремтить у лакея голос, немов кожне слово було останнім.

— Процвітання імперії і любов до імператора — основа основ життя-буття, — лакей ще й цитату хотів додати, але підходящої не згадав. — На жаль, Земля знехтувала цим природним законом еволюційної перспективи, поведінка Кузьми тому доказ. Нужда і злоба зробили людей жорстокими і небезпечними. Світло нашої цивілізації, а також, на жаль, пучки плазмової есенції не проникають поки що крізь їхні космічні кордони. Межа допустимого сьогодні — це межа наших володінь, межа розпросторення світла миру і благоденствія...

Імператор слухав з інтересом, наче самого себе. Лакей-терорист, а розумний нівроку — таких нам не треба, розум — матерія смерті, причина нужди й злоби, тимчасом як він, імператор, впроваджує культ процвітання.

— Бездарні Яіре і Вонад, — вів далі лакей, — паплюжили пам’ять Кузьми, його національну гідність, культурні та історичні святині, а треба було розпинатися в нашій любові до всього земного, аби він повірив, що зможе вернутись додому, і розкодувався як біосплав. Біосплав Кузьми — ключ до біосистеми всього живого, до біосистеми, за наявності якої не існує межі допустимого, тобто кордону між нами й Землею...

"До біса розумний лакей! Як я раніше його не помітив?" — подумав імператор і вирішив не поспішати з новим процесом, хай перед вироком попрацює з Кузьмою... Що за межа допустимого? О, ці лакейські терміни! Він — імператор, яка ще межа? Просто ворог здобув стратегічну ініціативу, бо має лакеїв слухняніших і вірнопідданіших, ніж імператор Нілат донині...

...і жінка взяла їх за руки, і пішли вони втрьох, і дороги не знали, й не відали, що з ними буде — їх кликали Сонце, Земля і Воля, незвідане і прекрасне...